

A 3. SZEMÉLYŰ TÁRGYAS IGERAG KÉRDÉSÉHEZ

HEGEDŰS ATTILA

Előadásom két részre tagolódik. Az első részt egy, a leíró nyelvtan tárgyalása során felmerülő kérdés megválaszolása jelenti, a másodikat egy eldobott magyarázati lehetőség újabb megfontolásra való ajánlása. A kettőt azonban összeköti, hogy mindkettőnek központi eleme a 3. személyű tárgyas igerag.

1. Kiefer Ferenc (1998: 210) az új magyar nyelvtannak az igeragozásról írott részében a következő mondatokat állítja egymás mellé.

- (49) a. *A rendőr lát engem/téged/bennünket/benneteket.*
b. **A rendőr látja engem/téged/bennünket/benneteket.*
- (50) a. **A rendőr lát őt/őket.*
b. *A rendőr látja őt/őket.*

Kiefer ezekről a mondatokról a következőt írja: „Végül a (49)–(50) talán a legnagyobb rejtély: itt sem jelentéstanilag, sem mondattanilag nem magyarázható meg a harmadik személyű és a többi személyes névmás közötti különbség. Azt nyilvánvalóan nem mondhatjuk, hogy míg az első és második személyű névmások határozatlanok, a harmadik személyű névmás határozott.” Hát akkor mégis miért van így? Ha a rendszer összefüggéseiből nem magyarázható, nézzük, mit mond az elemtörténet, hátha itt van a „rejtély” kulcsa!

Az igei személyragozás az ősmagyar kor elején két független ragozási paradigmával rendelkezett. Az elsőt így szemléltethetjük:

- a) *én kér mi kér + k*
te kér ti kér + k
ő kér ők kér + k

Vagyis ez a ragozási sor a személyt nem, csak a számot jelölte.

A másik ragozási rendszer pedig:

- b) *(én) kérem* ‘kérek, kérem’
(te) kéred ‘kérsz, kéred’
(ő) kéri ‘kéri (azt, őt)’ (vö. Abaffy 1991: 122–3)

E paradigmában az első két személyben ekkor még nem vált szét a határozott tárgyra való utalás és a határozatlanság funkciója, ellenben az uráli nyelvtudomány

megállapítása szerint (Bereczki 1998: 55) már az alapnyelvben létezett az E/3-ban a ragtalan : ragos ellentétpárban (*kér* : *kéri*) az indeterminált : determinált különbség. Vagyis a b) paradigma a következőképpen értelmezendő:

kérem = *kér* + *én*
kéred = *kér* + *te*
kéri = *kér* + *azt, őt*.

A harmadik személyű igeragban tehát, mely Rédei Károly (1962: 434) szerint személyes névmásból, mutató névmásból vagy birtokos személyjelből egyaránt létrejöhetett, és alapfunkciója a determinálás (1962: 426), accusativusi értékű névmást kell keresnünk. Mikola Tibor (1966: 458) szerint „a finnugor nyelvekben a 3. személyű személyes névmás már eleve a tárgy jelölése céljából kapcsolódott az igetövhöz, hiszen csak olyan helyen mutatkozik, ahol tárgyas ragozás is van”. Érdemes Mikolát (1966: 459) tovább is idéznünk: „[...] megállapítható, hogy az igeragozás 3. személyében nem volt szükség az alany személyére utaló ‘ő’ névmásra, az *-m*, *-d* személyrag kialakulása után még kevésbé, mint korábban. Ha időnként elő is fordulhatott, semmi esetre sem olyan gyakran, hogy agglutinálódott volna. Ezzel szemben a tárgyi értékű ‘őt, azt’ egészen szokásos lehetett. Ez nem hipotézis, hanem nyilvánvalóan következik abból a tényből, hogy mindazok a nyelvek, amelyekben nincs tárgyas ragozás, egy az ige után (vagy elé) tett accusativusi értékű névmással utalnak vissza a már ismert tárgyra; *Ich sehe es*; *I saw it*; *я знаю его* stb.”

Úgy gondolom tehát, meg is találtuk a választ a Kiefer által felvetett problémára. Az

(*ő*) lát engem
(*ő*) lát téged sorba illeszkedik az
(*ő*) lát -ja (= őt, azt). Az igerag után még redundáns alakként kitehetjük az *őt* ([*ő*] látja őt), de el is hagyhatjuk, az értelem nem változik.

Ha ezek után a Kiefer által idézett mondatokat nézzük: a

(49) a. *A rendőr lát engem/téged/bennünket/benneteket.*

mondat azért jó, mert benne az osztatlan jelentésű ige (*lát*) mellett a személyes névmás accusativusi alakja áll. (Erről Abaffy (1991: 158–9) így nyilatkozik: „A személyes névmások sajátos accusativusi alakja (*engem*, *téged*) melyben tulajdonképpen a birtokos személyjel tölti be a tárgyjelölést, igen ősi, lehetséges, hogy még a két igeragozás elkülönülését megelőző időből származik. S talán éppen mert egyértelműen határozott a tárgy, felesleges, redundáns lett volna még az igealakokkal is rámutatni.” Ehhez hozzávehetjük Kiefernek az idézett helyen közölt (46) és (47) mondatát:

*Látok öt embert.
Látom öt emberedet.*

*Látok valakit.
Látom valakidet.*

melyek alapján Kiefer (1998: 210) is kijelenti, hogy a birtokos szerkezet határozottá, vagy legalábbis specifikussá teszi a főneves szerkezetet.) Ennek az accusativusi értékű névmásnak felel meg a

(49) b. *A rendőr látja őt/őket.*

ahol az *őt/őket*-tel való kiegészítés nélkül is jó a mondat: *A rendőr látja* (ti. *őt/azt*), vagyis egyértelmű a 3. személyű határozott tárgyra való utalás. És éppen ezért rossz az

(50) a. **A rendőr lát őt/őket.*

mondat, mert az *őt/őket*-nek megfelelő elem a történetiségben (és ma nemkülönben) a *-ja (-i)*. És szintén ezért rossz a

(49) b. *A rendőr látja engem/téged/bennünket/benneteket.*

mondat, hiszen ez történetileg így olvasandó: *A rendőr lát -ja (=öt) + engem*, ahol a személyrag által kijelölt első tárgy megléte kizárja a vele ellentétes másik tárgy alkalmazhatóságát.

A finnugor és a magyar nyelvtörténet e „legnagyobb rejtély”-t tehát – úgy vélem – meglehetősen biztonságosan megoldotta.

2. Az E/3 személyű tárgyas igeragok létrejöttéről Bárczi Géza (1975) tanulmánya óta konszenzus uralkodik. (De azért az elsőbbség Rédeié: az ő tanulmánya (1962) vázolta fel az alakulásmód alapjait, Bárczi ezt csak finomította!) Rédei és Bárczi magyarázata szerint a veláris szavakban az elbeszélő múlt és a jelen idő 3. személyének egybeesése (*váro + i > várá*) homonimát hozott létre, s a nyelvnek az ezen egybeesés elkerülésére tett kísérlete („nyelvi terapeuta”) eredményezte a *vároá* alakot, s a hiátustöltő, majd a szabályos hangkiesés a *várja* alakot. Ezt a teljestövívítéssel operáló magyarázatot fogadja el Abaffy Erzsébet is (1991: 141). A palatális hangrendű szavakban nem volt szükség a teljestövívítésre, mivel az *i* utótagú kettőshangzó kétirányú fejlődése (*é*, illetőleg *i*) révén nem veszélyeztetett a homonímia. „A kettős formák felhasználása veláris hangrendű igékben is kínált hasonló megoldást, ezt azonban a nyelv nem használta ki; nem egészen világos, hogy miért nem. A nyelv múltjában és jelenében egyaránt előfordulnak ugyan *lát*i, *mond*i típusú alakok. Ezeket lehet igen ősinek magyarázni, a *mondja*-félék egyidejű vetélytársainak (KRÄUTER: NyK. XLII, 332; HORGES, Igerag. 75), de viszonylag kései fölbukkanásuk miatt (1560) valószínűbbnek látszik, hogy későbbi nyelvjárási analógia eredményei” (Bárczi 1975:

131). Bárczi, ha nem is túl szigorúan, elutasítja tehát a *láti, mondi* típusú alakok régi, esetleges ősmagyar kori voltát.

Abaffy (1991: 124, 141) szerint viszont lehetséges, sőt valószínű, hogy a nyelv mégiscsak kihasználta a veláris alakok *-i* személyragját – ha másként nem, hát átmeneti (és – én teszem hozzá – nyelvjárási külön)megoldásként: „Eredetileg [vagyis az ősmagyar kor első szakaszában H. A.] alkalmasint veláris hangrendű igékben is lehetett az a megoldás, hogy a jelen idő E/3-ben *-i*-vé vált a rag. Erre mutat az ikés ragozás illeszkedés nélküli *-ik* ragja (melyben az *-i* rag többese rejlik): *hallik, látszik*; s amennyiben megőrzött régiség, ezt bizonyítja a mai nyelvjárási *adi, tуди* is”. S a továbbiakban: „Lehetséges ugyan, hogy a monoftongizálódás legkorábbi szakaszában a jelen időben itt is *-i*-vé vált a rag (v.ö. *hallik*), de valószínűleg általánosabb volt az *-á* megfelelés (*hallá*), melyben viszont újra csak egybeesett a jelen idejű személyrag és a múlt idő jele”. Horger Antal (1931: 75–6) meg van győződve az *-i*-s alakok elsődleges voltáról, (és az egyes nyelvjárásokban meglévő *-i*-s alakok megőrzött régiség-voltáról is) felfogását azzal indokolja, hogy az *adi, mondi* típusú alakok a magyar nyelvterület jelentős részén elterjedtek (Dél-Dunántúl, Alföld, Nyitra, Ung megye) a nép nyelvében (vagyis nem lehet „felső” nyelvi hatás), és hogy a *rátarti, becsali, játszi* stb. „névszóvá vált igealakok” megvannak ott is, ahol a *vári*-féle alakok ma ismeretlenek. Az, hogy relatíve későn adatolhatók, nem perdöntő Horger szerint, mert például a *-nott, -nól, -ni* ragoknak sincs korai előfordulása, pedig ezek is régiek.

A vitás kérdés tehát: megőrzött régiség (Horger) vagy „későbbi nyelvjárási analógia” eredménye-e (Bárczi) a *vári -i* ragja. Láttuk: korai adatokkal nem bizonyítható a kérdéses rag megléte. Ámde: szól-e bármi is a Bárczi feltételezte nyelvjárási analógia mellett? Mit érhetünk (és érthetett Bárczi) „későbbi nyelvjárási analógián”? Az analógiát Bárczi (1955: 77) elsősorban mint mintát, mint meglévő alakok tömeges mintáját fogja fel, mely magához vonzza, alakítja, hasonítja a tömegtől eltérő, abból mintegy kilógó alakokat. Minek az analogikus hatása okozhatta ezt a későbbi fejlődést? Bárczi nem nevezi meg a változást előidéző okot, csupán feltételezhetjük, hogy a palatális igék *-i* személyragjára gondol (ezt mint lehetséges, alaki mozgást indukáló tényezőt említi Benkő Loránd (1957: 103)). Benkő nem foglal állást a kérdésben (1957: 103–4), Márton Gyula (1970: 203, 205) ellenben a veláris szavak *-i* (*-ik, -itok*) ragjait határozottan megőrzött régiségnek tartja.

Az alapkérdést ezek után így fogalmazhatjuk meg: volt-e *-i* E/3 tárgyias személyrag a veláris hangrendű szavakon az ősmagyar korban? S ha erre igen a válasz, két további kérdés nyílik: 1) miért, mikor és hogyan váltotta fel ezt az *-i*-t a *-ja*, 2) a mai *-i*-s alakok ezen ősmagyar *-i* folytatásai, megőrzött régiségek-e.

Abaffy alapján (1991: 126) nyilvánvaló, hogy az ikés ragozás *-ik* személyragja a többes szám 3. személyű alakból fejlődött, s ennek egyes számú alakja *-i* volt. (Zárójelben: ennek az *-i*-nek a funkciójáról Abaffy (1991: 122, 126) némileg ellentmondásosan nyilatkozik: egyrészt leszögezi, hivatkozva a finnugor nyelvudomány megállapítására, hogy az „E/3-ben a számos uráli nyelvben meglévő ragos : ragtalan ellentétpár már az **alapszavakban** a határozott : általános ragozás szembenállását jelölte” (a kiemelés tőlem való H. A.), másrészt viszont a szerinte az ősmagyar kor korai korszakában létrejövő ikés ragozás tárgyalásakor kijelenti, hogy az „*-ik* mint

személyrag tehát azonos a névmásból keletkezett T/3 raggal, mégpedig abból a korai korból amikor ez még nem volt határozott ragozású forma, s amikor még veláris ígéken sem illeszkedett¹¹.) Mivel az ikes ragozás *-ik* személyragja csak és kizárólag *-ik*, nem feltételezhetünk mást, minthogy a határozatlan és határozott ragozás elkülönülése előtti időszakban ez a palatális és veláris hangrendű szóban is egységesen a determináltságot jelölő *-i* állt szemben a ragtalan indeterminált alakkal. Ámde ez az *-i*, bekerülvén az ikes ragozásba, amely ragozás lényegénél fogva indeterminált, elveszíti legfőbb jellegzetességét, tudniillik a határozott tárgyra való utalást.

A nyelv (és a nyelvhasználat, mert ne feledjük, minden nyelvi változás az élő beszédben alakul) ekkor (úgy gondolom) válaszüton állt: megtartsa-e az alapfunkcióját vesztett *-i*-t, vagy vállalja a múlt idővel való egybeesés homonimiáját. Mindkettő rossz megoldás, mivel a közlés és befogadás egyértelműsítése szempontjából mindkettőnek megvolt a maga veszélye, a nyelv tehát – talán rövidebb-hosszabb ingadozás után – az ismert módon kialakította a *-ja*-s alakot. A *-ja* véleményem szerint tehát nem egyidejű vetélytársa (így Bárczi és lényegében hasonlóan Abaffy) az *-i*-nek, hanem következménye, közöttük nem egyidejűség, hanem elő- és utóidejűség áll fenn: a *-ja* kialakulására csak a diszkvalifikálódott (= eredeti minőségét elveszített) *-i* után volt szükség. A kérdésben szereplő miért és mikor megválaszolása után a hogyan-ról azt feltételezem, hogy nyelvjárási keretben történt. Amint az ikes ragozás ma sem a teljes nyelvterületre jellemző (vö. Imre 1971: 320–1), nincs okunk feltételezni, hogy valamikor is egységesen jellemző lett volna. Azon nyelvjárásokban tehát, amelyek nem fogadták be az ikes ragozást, tovább élhetett veláris hangrendű ígék ragjaként az *-i*.

A vázolt okfejtés alapján tehát a mai magyar nyelvjárások egy részében megtalálható *adi*, *mondi* típust megőrzött régiségnek tartom. Először is, mert az ikes igeragban való előfordulással bizonyítható a rag ősmagyar kor eleji megléte. Másrészt, mert a típust tartalmazó nyelvjárások zömében két nagy, egymással ma össze nem függő területen található. Természetesen számolni kell azzal, hogy ha különböző, egymással össze nem függő területeken előfordul ugyanaz a jelenség, elvileg három megoldás lehetséges: a) megőrzött régiség, b) több gócból fejlődő újabb jelenség, c) költöztetés eredménye az adott jelenség előfordulása.

Nézzük meg az igerag (és hozzáteszem, az igeragsalád: *-i*, *-ik*, *-itok*) elterjedését a MNyA. 853. sz. (*mondja*) térképe (Deme–Imre 1968–1977) segítségével. E térképről leolvasható, hogy a rag elterjedésének két nagy, egymással össze nem függő góca van: a dél-somogyi, baranyai vidék és a kelet-palóc–északkeleti régió nyelvjárásai. Átnyúlik a jelenség határa a Duna bal partjára is, továbbá megtalálható Szeged tágabb környékén és néhány, ettől délre levő nyelvjárásban. A SzlavSz. (Penavin 1970–1978) tanúsága szerint (15) megvan a számos archaikus sajátságot őrző Kórógyon, a RMNyA. (Murádin–Juhász 1995–1999) szerint pedig (1394. és 1399. térkép) Szegedtől délre és délkeletre is. Megtalálható (volt) a moldvai csángó *sz-ez* változatában (Csúry 1932: 150; Márton 1970: 205). Mivel a két nagyobb régió (a déli–délnyugati és a kelet-palóc–északkeleti) között egyéb nyelvjárási hasonlóságot nem tapasztalunk, kizárhatjuk a költöztetés hipotézisét. Elvileg lehetne magyarázni a jelenséget úgy is, hogy több gócból azonosan alakuló új fejlemény, de semmivel sem tudnánk ezt a feltételezést alátámasztani. Hiszen ebben az esetben különböző helyeken azonos

változást indukáló tényezőként sem a köznyelvi hatást, sem az idegen nyelvi hatást nem jelölhetjük meg. Súlyosabbnak látom tehát azokat az érveket, amelyek a jelenség megőrzött régiség-voltát bizonyítják: a) biztosan megvolt az ősmagyar korban, b) azokon a területeken található, ahol az ikes ragozás legkevésbé használatos, c) archaikus nyelvjárásokban is megőrződött.

IRODALOM

- Abaffy Erzsébet 1991: Az igei személyragozás, in Benkő Loránd szerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana 1*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 122–59.
- Bárczi Géza 1955: *Bevezetés a nyelvtudományba*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Bárczi Géza 1975: A tárgyias *-ja~i* személyrag története, *Magyar Nyelv* 71, 129–31.
- Benkő Loránd 1957: *Magyar nyelvjárástörténet*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Bereczki Gábor 1998: *A magyar nyelv finnugor alapjai*, Budapest, Universitas.
- Csűry Bálint 1932: A moldvai csángó igealakok, *Magyar Nyelv* 28, 148–54.
- Deme László–Imre Samu szerk. 1968–1977: *A magyar nyelvjárások atlasza 1–4*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Horger Antal 1931: *A magyar igeragozás története*, Szeged, Szeged Városi Nyomda és Könyvkiadó R.-T.
- Imre Samu 1971: *A mai magyar nyelvjárások rendszere*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Kiefer Ferenc 1998: Alaktan, in É. Kiss Katalin–Kiefer Ferenc–Siptár Péter: *Új magyar nyelvtan*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 187–289.
- Márton Gyula 1970: *Magyar nyelvjárástan*, Kolozsvár, Babes-Bolyai Tudományegyetem.
- Mikola Tibor 1966: A tárgyrag és a tárgyias ragozás kérdéséhez, *Magyar Nyelv* 62, 441–61.
- Murádin László–Juhász Dezső (gyűjt.) szerk. 1995–1999: *A romániai magyar nyelvjárások atlasza 1–5*, Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- Penavin Olga 1970–1978: *Szlavóniai (kórógyvi) szótár 1–3*, Újvidék, Forum.
- Rédei Károly 1962: A tárgyias igeragozás kialakulása, *Magyar Nyelv* 58, 421–35.